

แนวความคิดเกี่ยวกับหัตถกรรมพื้นบ้านเครื่องจักสานผลิตภัณฑ์ไม้ไผ่

1. หัตถกรรมพื้นบ้าน

ในยุคนก่อนประวัติศาสตร์ มนุษย์รู้จักสร้างเครื่องมือเพื่อใช้สอยให้เกิดประโยชน์ในการดำรงชีวิตโดยอาศัยวัสดุที่หาได้จากธรรมชาติ เช่น เครื่องมือหินกะเทาะ ขวานหิน หรืออาวุธที่ทำมาจากกระดูกสัตว์ ต่อมาได้มีการพัฒนารูปแบบ เพื่อให้ใช้สอยได้อย่างสมบูรณ์มากขึ้น บางชนิดมีการสืบทอดกันนานหลายชั่วชีวิต อาจเป็นเวลาหลายร้อยปีหรือหลายพันปี สิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นจากฝีมือ และภูมิปัญญา เพื่อใช้สอยในการดำรงชีวิตนี้เรียกโดยรวมว่า “หัตถกรรม”

วิวัฒนาการของหัตถกรรม ได้มีการพัฒนาสืบทอดเรื่อยมาเป็นลำดับ ซึ่งเป็นไปเพื่อสนองประโยชน์ ใช้สอยเป็นสำคัญ ในขณะเดียวกันมนุษย์ก็ให้ความสำคัญในการพัฒนาความงามของงานหัตถกรรมไปด้วย เพราะมนุษย์ต้องการหัตถกรรมที่มีความสวยงามน่าใช้ และมีคุณค่าทางสุนทรียภาพควบคู่ไปกับการใช้สอย ดังนั้นการสร้างงานหัตถกรรมให้มีความสวยงาม กระบวนการทาง “ศิลปะ” จึงเข้ามามีบทบาท และเป็นองค์ประกอบในการสร้างสรรค์ทำให้งานหัตถกรรมบางชิ้นกลายเป็น “ศิลปหัตถกรรม” และจากการที่งานหัตถกรรมหรือศิลปกรรมสร้างขึ้นเพื่อใช้สอยในการดำรงชีวิต ทำให้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชีวิตความเป็นอยู่ ตลอดจนความเชื่อ และวัฒนธรรมของผู้ผลิตและผู้ใช้ ผู้ผลิตเป็นเพียงช่างชาวบ้านที่ไม่ได้รับการฝึกฝนทางด้านศิลปะอย่างเป็นระบบ สร้างงานด้วยความชำนาญ และภูมิปัญญาท้องถิ่น ผลงานที่สร้างด้วยช่างชาวบ้าน และมีรูปแบบเฉพาะถิ่นนี้ เรียกว่า ศิลปหัตถกรรมพื้นบ้าน (วิบูลย์ ลิ้มสุวรรณ, 2539) ดังนั้นจะเห็นได้ว่า คำว่า “หัตถกรรม” “ศิลปหัตถกรรม” และ “ศิลปหัตถกรรมพื้นบ้าน” ต่างก็มีความต่อเนื่องและสัมพันธ์กันในลักษณะที่ผ่านการถ่ายทอดออกมาจากฝีมือและภูมิปัญญาของมนุษย์ เพื่อสนองประโยชน์ในการใช้สอยเป็นสำคัญ

พจนานุกรมศัพท์ศิลปะ ฉบับราชบัณฑิต (2530) ได้ให้ความหมาย “ศิลปหัตถกรรม” ว่าเป็นศิลปวัตถุที่สร้างขึ้นด้วยฝีมือมนุษย์ เป็นผลงานประเภทประยุกต์ศิลป์ ที่มีจุดประสงค์และความต้องการในเรื่องประโยชน์ใช้สอย เช่น งานโลหะ ไม้ ถักทอ เย็บปักถักร้อย จักสาน เครื่องหนัง และงานศิลป์ทั้งหลาย

ด้วยลักษณะความหมาย “ศิลปหัตถกรรม” ดังที่ พจนานุกรมศัพท์ศิลปะให้ไว้ นั้นมีความสัมพันธ์กับการให้ความหมาย หัตถกรรมพื้นบ้าน ของ เกสร ธิตะจารี (2530) ว่าเป็นงานที่

มนุษย์สร้างสรรค์เป็นมรดกตกทอดสืบต่อกันมา เพื่อแสดงออกหรือสะท้อนให้เห็นถึงความเป็นอยู่อย่างง่ายในชุมชนแต่ละกลุ่ม เพื่อสนองความต้องการของตนเองหรือสังคมที่มีความเป็นอยู่ร่วมกัน หรือ เนื้ออ่อน ขว้ทองเขียว (2539) ที่กล่าวถึง ศิลปหัตถกรรมพื้นบ้าน ว่าเป็นศิลปะประเพณี พื้นฐานของคนธรรมดาสามัญ โดยไม่ปรากฏตัวผู้สร้างและเป็นการแสดงออกถึงวิถีชีวิตชุมชน ซึ่งต่างไปจากการแสดงออกของสถาบันปัจเจกชนหรือแบบอย่างสากล รวมถึง คณิงสุข นพคุณ (อ้างถึงใน ประลองพล เกียรติไพบูลย์ผล, 2540) ที่กล่าวถึง งานหัตถกรรมว่า สิ่งที่เรียกว่างานหัตถกรรมจะต้องใช้ความประณีตในการทำโดยแสดงออกถึงความสวยงามในด้านศิลปะไว้ด้วย ส่วนใหญ่จะต้องผลิตด้วยมือ อาจใช้เครื่องทุ่นแรงได้เป็นบางส่วน

การให้ความหมายดังที่มีผู้กล่าวถึงในช่วงต้น สรุปได้ว่า หัตถกรรม คือ สิ่งประดิษฐ์ที่มนุษย์สร้างขึ้นด้วยมือเป็นสำคัญ มีรูปแบบเรียบง่าย เพื่อใช้เป็นเครื่องอำนวยความสะดวกในการดำรงชีวิต ศิลปหัตถกรรม คือ งานหัตถกรรมที่นอกจาก สร้างขึ้นเพื่อสนองประโยชน์ในการใช้สอยแล้ว ผู้สร้างยังคำนึงถึงความสวยงาม น่าใช้ และสนองตอบสุนทรียภาพของมนุษย์ด้วย หัตถกรรมพื้นบ้าน คือ หัตถกรรมที่สร้างขึ้นโดยช่างพื้นบ้าน มีรูปแบบสอดคล้องกับวิถีชีวิตและเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น

2. เครื่องจักสานไม้ไผ่

เครื่องจักสานไม้ไผ่ เป็นศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านอย่างหนึ่ง มีบทบาทสูงมากสำหรับชีวิตความเป็นอยู่ของคนในอดีต เห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบว่า เครื่องจักสานที่เก่าแก่ที่สุดในโลก พบในประเทศไทย อยู่บริเวณถ้ำแห่งหนึ่ง ในเขตประจวบฯ จังหวัดลำปาง ลักษณะเป็นเครื่องจักสานที่ทำด้วย ไม้ไผ่ สานเป็นลายขัดสอง นักโบราณคดี สันนิษฐานว่า มีอายุไม่ต่ำกว่า 4,000 ปี หรืออยู่ในช่วง ยุคหินใหม่ การค้นพบดังกล่าว ทำให้สามารถเชื่อได้ว่า มีการทำเครื่องจักสาน สำหรับใช้ในชีวิตประจำวันของคนในดินแดนสุวรรณภูมิและประเทศไทย ติดต่อกันมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ จนกระทั่งก่อนจะเริ่มปรับเปลี่ยนชีวิต ความเป็นอยู่ให้สอดคล้องกับแนวความคิดการบริหารประเทศแบบสมัยใหม่

ทั้งนี้อย่างที่กล่าวข้างต้นว่า สำหรับชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยในอดีต เครื่องจักสาน มีบทบาทสูงมาก ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า มีการนำเอาผลผลิตต่าง ๆ ตามธรรมชาติ มาประดิษฐ์เป็นงานจักสานขึ้น เพื่อประโยชน์ในการใช้สอยประจำวันกันอย่างมากมายหรือทุกหนทุกแห่งและด้วยความจำเป็นนี้เอง จึงทำให้ทุกคนต้องเรียนรู้วิธีการทำเครื่องจักสานสืบทอดกันมา เพื่อจะได้นำมาใช้ในชีวิตของตนต่อไปในภายภาคหน้า ขณะเดียวกันด้วยสภาพสังคมที่เป็นเกษตรกรรม

รวมถึงการอยู่ร่วมกันแบบเครือญาติ พี่น้อง จึงทำให้เครื่องจักสานเป็นเพียงของใช้ในครัวเรือน หรือ แลกเปลี่ยนกันในหมู่บ้านมิตรเท่านั้น หากจะมีการนำมาขายบ้างก็แต่เพียงเล็กน้อย ไม่เป็นที่นิยมแพร่หลายจนสร้างความร่ำรวยได้ ต่างจากปัจจุบัน คือ นับตั้งแต่มีการบริหารประเทศแบบสมัยใหม่ นิยมความเป็นอยู่ของคนไทยก็เปลี่ยนแปลงไปตามการบริหารที่เน้นแบบอย่างวัฒนธรรมตะวันตกและเทคโนโลยีสมัยใหม่ ที่สามารถผลิตเครื่องใช้สอยต่าง ๆ ที่มีคุณภาพและหน้าที่ใช้สอยดีกว่าเครื่องจักสานที่เคยมีความจำเป็นอย่างสูงต่อชีวิตของผู้คนในอดีตมาก ดังนั้นความนิยมในการซื้อหาเครื่องจักสานเพื่อใช้สอยในครัวเรือนจึงลดน้อยถอยลงไป จนเกือบกล่าวได้ว่า สูญหายไป หากแต่ส่วนหนึ่งของผู้ซื้อเครื่องจักสานในปัจจุบัน มุ่งหมายเพื่อนำไปเป็นเครื่องประดับตกแต่งบ้านเรือนที่แสดงถึงรสนิยมของผู้เป็นเจ้าของบ้านหรือเป็นของฝากสำหรับญาติมิตรและชาวต่างประเทศ ความนิยมดังกล่าวค่อนข้างสูงมาก จึงทำให้คนไทยจำนวนหนึ่งหันมาประกอบอาชีพช่างจักสานอีกครั้งหนึ่ง ขณะเดียวกันภาครัฐก็ให้การสนับสนุนส่งเสริมในด้านต่าง ๆ เป็นอย่างดี ทำให้งานหัตถกรรมพื้นบ้านเครื่อง จักสานไทย พัฒนาเป็นอาชีพที่ขึ้นหน้าขึ้นตา สามารถยึดเป็นอาชีพหลักในการดำเนินชีวิตได้อย่างดียิ่งอีกอาชีพหนึ่ง (ราชาวดี งามสง่า, 2535)

วิบูลย์ ลิ้มสุวรรณ (2532) แสดงทัศนะว่า การเรียกเครื่องจักสานว่า จักสานนั้น เข้าใจว่าเรียกขึ้น ตามวิธีการทำให้เกิดเครื่องจักสานขึ้น เพราะเครื่องจักสานต่าง ๆ จะสำเร็จเป็นรูปร่างที่สมบูรณ์นั้น จะต้องผ่านกระบวนการที่ประกอบขึ้นด้วยการจัก การสาน และการถัก หรือการขัดกันของวัสดุที่ผ่านกระบวนการเตรียมด้วยการจัก เพื่อแปรรูปวัสดุหรือวัตถุดิบให้สอดคล้องกับการใช้สอย

จัก คือ การนำวัสดุมาทำให้เป็นเส้น เป็นแฉก หรือเป็นริ้ว เพื่อความสะดวกในการสาน การจักถือได้ว่าเป็นขั้นตอนของการเตรียมวัสดุในการทำเครื่องจักสาน

สาน คือ ขบวนการทางความคิดสร้างสรรค์ของมนุษย์ ที่นำวัสดุธรรมชาติมาทำประโยชน์ โดยใช้ความคิดและฝีมือเป็นหลัก การสานในยุคแรกจะใช้วิธีการสานไปตามแนวราบโดยใช้วัสดุขัดกันไปมาอย่างง่าย ๆ ตามแบบที่เรียกว่า ลายขัด ด้วยการยกขึ้นเส้นหนึ่งกดลงเส้นหนึ่งให้ขัดกัน มนุษย์ได้พัฒนาการสานเพื่อตอบสนองความต้องการด้านประโยชน์ใช้สอย และได้พัฒนาลวดลายในการสานไปด้วย

ถัก คือ การถักโดยทั่วไปแล้วจะเป็นกระบวนการประกอบที่ช่วยให้เครื่องจักสานสมบูรณ์ การถักจะใช้วัสดุที่เป็นเส้นอ่อนและมีความยาวพอสมควร ใช้ถักยึดโครงสร้างภายนอกให้ติดกับผนังของเครื่องจักสาน เช่น การถักขอบภาชนะจักสานไม้ไผ่ การถักหูภาชนะหรือการถักโครงต่าง ๆ ของภาชนะ การถักนี้บางครั้งอาจจะเรียกว่าการผูกก็ได้ ลักษณะของการถักหรือการผูกขอบของภาชนะโดยทั่วไป จะมีระเบียบที่เป็นลักษณะเฉพาะของการถักแต่ละแบบเช่นเดียวกับแบบของลายสาน เช่น ลายถักหัวแมลงวัน สันปลาซ่อน เป็นต้น

สรุปความหมายของเครื่องจักสานได้ว่า คือ ภาชนะหรือเครื่องมือเครื่องใช้ ที่มนุษย์สร้างด้วยกรรมวิธีการจัก การสานและการถักหรือผูก โดยการจักนั้นเป็นการนำวัสดุมาทำให้เป็น แฉกหรือเป็นริ้ว การสาน คือ การนำวัสดุมาสอดขัดกันเป็นลวดลายที่ต่อเนื่อง การถักหรือการผูก ขอบเก็บริม คือ การผูกยึดโครงสร้างภายนอกให้ติดกับผนังของเครื่องจักสานให้เรียบร้อย จึงได้ เครื่องจักสานที่สมบูรณ์

จากความหมายของเครื่องจักสานดังกล่าวข้างต้น จะเห็นว่าเป็นการสรุปรวมขั้นตอน การได้มาของเครื่องจักสานไม่ว่าจะเป็นรูปแบบ รูปทรง โครงสร้างและลวดลาย แต่ทั้งนี้เพื่อให้มี ความชัดเจนมากขึ้น จึงเสนอรายละเอียดเพิ่มเติมดังนี้

2.1 ขั้นตอนการทำเครื่องจักสานไม้ไผ่

ในการทำเครื่องจักสานไม้ไผ่ มีขั้นตอนใหญ่ ๆ ในการทำอยู่ 3 ขั้นตอนด้วยกัน คือ การเตรียมวัสดุ การสาน การตกแต่ง ทั้งนี้ขั้นตอนการเตรียมวัสดุ ข้างจะต้องรู้วิธีตัดและคัดเลือก ไม้ไผ่ให้มีอายุพอเหมาะในการทำเครื่องจักสาน เพื่อให้มีคุณสมบัติในการรับน้ำหนัก มีแรงตึงใน ตัวได้ดี การเลือกไม้ไผ่ได้ดียังสามารถหลีกเลี่ยงการกัดกินของพวกมอดแมลงได้อีกด้วย ขั้นตอนการ สาน ก่อนที่ข้างจะลงมือสาน ควรรู้ถึงหน้าที่ใช้สอยว่า เครื่องจักสานที่ตนใช้ทำหน้าที่อะไร มีวิธีใช้ อย่างไร ใช้ในสถานที่แบบไหน มีขนาดเล็กใหญ่เท่าไรจึงพอเหมาะพอดี จะต้องรู้ถึงลักษณะ ลวดลายที่ก่อให้เกิดเป็นโครงสร้างต่าง ๆ รู้จักวิธีการเลือกเข้าขอบให้เหมาะสมกับการใช้งาน ขั้นตอนการตกแต่ง เนื่องจากเครื่องจักสานไม้ไผ่ เป็นภาชนะที่ย่อยสลายและผุพังเมื่อใช้งานไป ระยะเวลาหนึ่ง การตกแต่งนอกจากเป็นการเสริมสร้างความงามแล้ว ยังทำให้เครื่องจักสานมีความ คงทนเพิ่มขึ้นด้วย การรมควันย้อมสี อบน้ำยานอกจากทำให้สวยงามแล้วยังช่วยป้องกันไม่ให้ มอดแมลงกัดกิน ข้างจักสานควรรู้ถึงวิธีการเก็บรักษาเพื่อยืดอายุการใช้งานของเครื่องจักสานไม้ไผ่ ด้วย โดยการเลือกตัดไม้ที่มีอายุเหมาะสม ทำเครื่องจักสานให้แห้งอยู่เสมอ เพราะถ้าอับชื้นอาจทำ ให้ขึ้นราได้

2.2 รูปแบบของเครื่องจักสานไม้ไผ่

การศึกษาทางด้านรูปแบบของเครื่องจักสานไม้ไผ่และการให้คำนิยามความหมายนั้น ยังไม่มีผู้ใดศึกษาและกล่าวถึงอย่างชัดเจน คำว่ารูปแบบมักมีความหมายเปลี่ยนแปลงไปตามเรื่อง ที่เกี่ยวข้อง

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 (2539) ได้ให้ความหมายของคำ ว่า รูปแบบ แยกกันดังนี้ คือ รูป, รูป- (รูป, รูปปะ) น. สิ่งรับรู้ด้วยตา, ร่าง, ร่างกาย,เค้าโครง, แบบ น. สิ่งที่กำหนดให้ถือเป็นแนวดำเนิน

นอกจากนั้นแล้ว ชะลูด นิ่มเสมอ (2534) กล่าวถึงคำที่ใกล้เคียงกับรูปแบบ คือ คำว่า “แบบรูป” (pattern) ไว้ว่า หมายถึง สิ่งที่เป็นแบบฉบับ สำหรับเป็นตัวอย่างให้ทำตาม แบบที่สร้างขึ้นหรือออกแบบขึ้นเพื่อใช้ทำสิ่งต่าง ๆ เช่น แบบเสื้อ แบบผัง

เมื่อนำคำทั้งสองมารวมกันอาจให้ความหมายได้ว่า รูปแบบ หมายถึง สิ่งที่กำหนดให้ถือเป็นหลักหรือแนวดำเนินที่สามารถรับรู้ได้ด้วยตา และเมื่อนำมาใช้กับเครื่องจักสานไม้ไผ่ อาจกล่าวได้ว่า รูปแบบของเครื่องจักสานไม้ไผ่ หมายถึงส่วนประกอบต่าง ๆ ของเครื่องจักสานที่กำหนดให้ถือเป็นหลัก หรือแนวดำเนินโดยสามารถรับรู้หรือมองเห็นได้ด้วยตา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า คือส่วนประกอบทางกายภาพที่ใช้เป็นแบบหรือเป็นแนวในการทำเครื่องจักสานไม้ไผ่ ส่วนประกอบที่ควรศึกษาเกี่ยวกับเครื่องจักสานไม้ไผ่ได้แก่ รูปทรง โครงสร้าง ลวดลาย และวัสดุ (นิกร นุชเจริญผล, 2540)

วิบูลย์ ลี้สุวรรณ (2532) ได้ประมวลแนวทางที่ใช้ศึกษาวิเคราะห์เครื่องจักสานในเชิงศิลปะไว้ดังนี้ หน้าที่ใช้สอย (Function) วัสดุ (Material) โครงสร้าง (Structure) รูปทรง (Form) ลวดลาย (Patterning) การเริ่มต้นและการเก็บริม (Beginning & Finished) คล้ายกันกับ มาโนช กงกะนันทน์ (ม.ป.ป.) ที่ให้แนวทางในการศึกษาเกี่ยวกับรูปแบบเครื่องจักสานไม้ไผ่ว่า ควรศึกษาในด้าน รูปทรง โครงสร้าง ลวดลาย และสี

เมื่อพิจารณาความหมายของคำว่ารูปแบบของเครื่องจักสาน แนวทางการศึกษาเครื่องจักสานของวิบูลย์ ลี้สุวรรณ มาโนช กงกะนันทน์ และนิกร นุชเจริญผล ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญเรื่องจักสานไม้ไผ่ นำมาประกอบกัน ทำให้ได้แนวทางในการศึกษารูปแบบของเครื่องจักสานไม้ไผ่ว่า ควรประกอบด้วย รูปทรง โครงสร้าง ลวดลาย เพราะทั้งสามส่วนนี้ ตรงกับคำนิยามของรูปแบบ คือ สามารถใช้กำหนดเป็นแนวในการทำเครื่องจักสานและสามารถมองเห็นได้ด้วยตา ในด้านหน้าที่ใช้สอย แม้ว่าเป็นองค์ประกอบที่สำคัญแต่เป็นลักษณะของนามธรรม ไม่ใช่รูปธรรมที่สามารถรับรู้ได้ด้วยตา จึงไม่นำมาเป็นหลักในการศึกษารูปแบบ ด้านวัสดุ เนื่องจากมีการกำหนดว่าศึกษาเฉพาะเครื่องจักสานที่ทำจากไม้ไผ่อยู่แล้ว จึงไม่ได้กำหนดให้วัสดุเป็นแนวทางหลักในการศึกษาครั้งนี้ การเข้าขอบและการเก็บริม ถือเป็นส่วนประกอบส่วนหนึ่งในโครงสร้างจึงไม่นำมาใช้เป็นแนวทางหลักของการศึกษารูปแบบเพราะจะซ้ำซ้อนกับโครงสร้าง ส่วนด้านสี ไม่นำมาเป็นแนวทางในการศึกษารูปแบบเพราะมีความซ้ำซ้อนกับลวดลาย การย้อมสีเส้นตอกแล้วนำมาสานเป็นดอกดวงต่าง ๆ นั้นจัดอยู่ในส่วนหนึ่งในการสร้างเป็นลวดลายใหม่ คือ ลายประดิษฐ์ จากเหตุผลดังกล่าว ผู้ศึกษาจึงกำหนดกรอบหรือแนวทางที่ใช้ศึกษารูปแบบ ของเครื่องจักสานไม้ไผ่ โดยแบ่งออกเป็น 3 ด้าน คือ รูปทรง โครงสร้าง และลวดลายซึ่งสอดคล้องกับ วิบูลย์ ลี้สุวรรณ (2532) ที่กล่าวถึงรูปแบบของเครื่องจักสาน ว่าหมายรวมถึง รูปทรง โครงสร้าง และลวดลายของเครื่องจักสาน

2.2.1 รูปทรงของเครื่องจักสาน

คำว่า รูปทรง โดยทั่วไปมักใช้แทนกันกับรูปร่าง หรือมวล เพราะมีความหมายใกล้เคียงกัน แต่ในทางศิลปะ คำเหล่านี้มีความจำเพาะต่างกัน เมื่อก้าวถึงรูปทรงในทางศิลปะ หมายถึง

- สิ่งที่มีความแน่นทึบแบบ 3 มิติ ไม่ว่าจะเป็นวัตถุจริงอย่างงานประติมากรรม หรือเห็นเป็นของจริงอย่างงานจิตรกรรม
- สิ่งที่โครงสร้าง มีความหมาย มีเอกภาพในตัว เช่น คน สัตว์ ต้นไม้ จุลินทรีย์
- รูปทรงที่เกิดจากโครงสร้างที่มีเอกภาพและสุนทรีย์ภาพ

ในที่นี้ วิบูลย์ ลี้สุวรรณ (2532) กล่าวว่า การสร้างรูปทรงของเครื่องจักสาน จะมีความผิดแปลกแตกต่างกันไป แม้ว่าเครื่องจักสานนั้นจะมีประโยชน์ในการใช้สอยอย่างเดียวกัน ทั้งนี้เพราะตัวกำหนดรูปทรงของเครื่องจักสานในถิ่นต่าง ๆ นั้นต่างกัน สิ่งที่เป็นตัวกำหนดรูปทรงของเครื่องจักสานที่สำคัญมี 3 ประการ คือ วัสดุ หน้าที่ใช้สอย คตินิยมเฉพาะถิ่น

(1) วัสดุ แต่ละชนิดจะมีคุณสมบัติต่างกัน เช่น ไม้ไผ่มีคุณสมบัติในการทำภาชนะจำพวก กระบุง ตะกร้า ครุ ฯลฯ ได้ดี และการนำไม้ไผ่มาสร้างเป็นเครื่องจักสานก็จะได้รูปทรงของเครื่อง จักสานที่มีลักษณะเฉพาะต่างไปจากภาชนะที่สานด้วยวัสดุอื่น เช่น ต่างไปจากสอหรือกระสอบ สำหรับใส่ข้าวเปลือกที่สานด้วยใบเตยทะเลของภาคใต้ รูปทรงของกระบุง ตะกร้าไม้ไผ่จะคงรูปอยู่ได้ แม้บรรจุของไว้ภายในแล้วก็ตามหรือแม้จะมีแรงกด แรงดึง มาทำให้เปลี่ยนรูปทรงไปบ้างแต่ก็จะกลับคืนสภาพเดิมได้ แต่รูปทรงของกระสอบ หรือกระทุ ใบเตยของภาคใต้จะบิดเบี้ยวเปลี่ยนไปตามรูปร่างของสิ่งที่บรรจุอยู่ภายในได้มากกว่ากระบุงไม้ไผ่ จากลักษณะดังกล่าวของตัวอย่างทั้งสองนี้ แสดงให้เห็นว่ารูปทรงของเครื่องจักสานขึ้นอยู่กับคุณสมบัติของวัสดุเป็นตัวกำหนด และรูปทรงนี้จะขึ้นอยู่กับคุณสมบัติของวัสดุ แต่ละชนิดด้วย

(2) หน้าที่ใช้สอย เป็นตัวกำหนดรูปทรงที่สำคัญ การที่เครื่องจักสานจะใช้ประโยชน์ได้สมบูรณ์ จะต้องมียุทธวิธีที่ดีและเหมาะสมแก่การใช้สอย เช่น ตะแกรง ภาชนะที่ใช้ตากสิ่งของ จะมีรูปลักษณะแบน และสานตาห่างเพื่อให้อากาศผ่านได้สะดวก และช่องซึ่งใช้สำหรับใส่ปลา จะมีรูปทรงสูง เพื่อใช้เป็นภาชนะสำหรับใส่ เป็นต้น (มานิช กองกานนท์, 2526) การสร้างรูปทรงของเครื่องจักสานเพื่อให้เป็นไปตามรูปทรงการใช้สอยที่ดีจำเป็นจะต้องได้รับการออกแบบและพัฒนาให้เอื้ออำนวยประโยชน์ได้มากที่สุดรูปทรงของเครื่องจักสานส่วนใหญ่จะเป็นรูปกระทะ หรือทรงกระบอกที่มีผนังโค้งเพราะความโค้งของผนังจะทำให้เกิดแรงกด และแรงดึงอยู่ในตัวทำให้เกิดความสมดุลในการคงรูปอยู่ได้ และความโค้งของผนังจะช่วยให้มีการเฉลี่ยแรงกดลงไปรอบ ๆ ผนังทำให้ผนังและกันไม่ต้องรับน้ำหนักและแรงกดเฉพาะจุดใดจุดหนึ่งมากเกินไป ซึ่งจะ

เห็นว่ารูปทรงเหล่านี้เกิดขึ้นตามหลักของการเปลี่ยนน้ำหนัก และความสะดวกสบายในการใช้สอยนั่นเอง ซึ่งนับได้ว่าเป็นหลักของการออกแบบตามความจำเป็นด้านประโยชน์ใช้สอยของมนุษย์ที่แบบอย่างยิ่ง

(3) คตินิยมเฉพาะถิ่น เครื่องจักสานหลายชนิดในท้องถิ่นต่าง ๆ แม้จะมีประโยชน์ใช้สอยอย่างเดียวกัน รูปทรงส่วนใหญ่จะใกล้เคียงกัน แต่ส่วนละเอียดและลวดลายในการสานจะแตกต่างกันไปตามความนิยมเฉพาะถิ่นนั้น ๆ ซึ่งสืบทอดกันมาแต่โบราณ ความแตกต่างกันของรูปทรงปลีกย่อยนี้เป็นการปรับปรุงทรงให้สอดคล้องกับลักษณะภูมิศาสตร์สิ่งแวดล้อมขนบธรรมเนียมประเพณีและศาสนาของท้องถิ่น ซึ่งถือได้ว่าสิ่งเหล่านี้เป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งในการกำหนดรูปทรงของเครื่องจักสานด้วย

รูปทรงของเครื่องจักสานไม้ไผ่จะเป็นไปในลักษณะใด ขึ้นอยู่กับสามปัจจัยหลักคือ หน้าที่ใช้สอย วัสดุ และคตินิยมเฉพาะถิ่น รูปทรงของเครื่องจักสานแต่ละชนิดผ่านการแก้ไขและพัฒนามาเป็นเวลาหลายร้อยปี จนได้รูปทรงที่สมบูรณ์ดังที่เห็นในปัจจุบันเราไม่สามารถจัดรูปทรงของเครื่องจักสานให้อยู่ในข่ายของรูปทรงทางเรขาคณิต อินทรีย์รูป หรือรูปทรงอิสระ ได้อย่างใดอย่างหนึ่ง เนื่องจากรูปทรงของเครื่องจักสานถูกสร้างขึ้นมาเป็นรูปทรงที่มีลักษณะเฉพาะตัว เพื่อตอบสนองประโยชน์ใช้สอยต่าง ๆ และมีความเหมาะสมกับวัสดุ ดังนั้นการศึกษาทางด้านรูปทรงของเครื่องจักสาน บางครั้งต้องเรียกทับชื่อของเครื่องจักสานชนิดนั้น เช่น ทรงกระบอก ทรงกระบอกปากบาน ทรงกลม ทรงเข่ง เป็นต้น แต่อาจเปรียบเทียบได้ว่า เครื่องจักสานมีลักษณะคล้ายทรงกระบอกเป็นทรงกลม หรือเป็นทรงกระบอกก็ได้

2.2.2 โครงสร้างของเครื่องจักสานไม้ไผ่

โครงสร้างของเครื่องจักสานไม้ไผ่ คือ ส่วนประกอบของเครื่องจักสานที่ใช้เป็นหลักหรือเป็นตัวยึด ตรึงให้ตัวจักสานคงรูปหรือทรงตัวอยู่ได้ นักคณิตศาสตร์และวิศวกรจัดเครื่องจักสานอยู่ในประเภท โครงสร้างเปลือกบาง มีผนังเป็นรูปโค้ง ซึ่งอาจจะเป็นรูปทรงกระบอก หรือรูปพาราโบลา (Parabola) ความโค้งจะเป็นตัวตรึงบังคับให้รูปทรงมีกำลังเทียบได้กับการม้วนตัวของกระดาษเป็นทรงกระบอก จะรับน้ำหนักได้มากกว่าแผ่นเรียบ (วัฒนะ วัฒนพานิช, 2522)

โครงสร้างของเครื่องจักสานมีอยู่ 2 ชนิด คือโครงสร้างในตัวหรือโครงสร้างที่เกิดจากการขัดกันเป็นลวดลายของวัสดุที่ใช้ในการสาน โครงสร้างอีกลักษณะหนึ่งคือ การใช้วัสดุอื่นมาเป็นโครงสร้างหรือเป็นโครงสร้างเสริม มักจะพบในเครื่องจักสานขนาดใหญ่ เช่น สุ่ม ลอบ เป็นต้น โครงสร้างของเครื่องจักสานสามารถแยกออกเป็นส่วนต่าง ๆ ดังนี้คือ ส่วนปากหรือขอบเป็นส่วนที่รับใช้งานหนัก ในส่วนนี้มักมีการผูกมัดโครงสร้างด้วยหวาย ลวดลายในการผูกมัดลักษณะนี้ เป็นรายละเอียดที่สามารถเพิ่มคุณค่าทางความงามให้กับเครื่องจักสานได้เป็นอย่างดี ส่วน

ลำตัว เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดรูปทรงทำหน้าที่เป็นส่วนหุ้มห่อวัตถุที่อยู่ภายใน ส่วนฐานเป็นส่วนที่ใช้น้ำหนักมาก เครื่องจักรกลส่วนใหญ่มักจะมีการทำโครงสร้างเสริมในส่วนนี้ เพื่อให้เกิดความแข็งแรง และใช้สอยได้ยาวนานขึ้น ส่วนฝา เครื่องจักรกลส่วนใหญ่มักไม่มีฝา จะมีเฉพาะเครื่องจักรกลที่ต้องการเก็บถนอมสิ่งของที่อยู่ภายในอย่างมิดชิดเท่านั้น ส่วนหัวหรือที่จับ เป็นส่วนที่ถูกใช้มากเช่นกัน ดังนั้นโครงสร้างในส่วนนี้จึงมักมีหลายหรือวัสดุชนิดเป็นโครงซ้อนอยู่ภายใน เพื่อให้สามารถรับน้ำหนักและเพิ่มความแข็งแรงเพิ่มขึ้น จากการศึกษาถึงส่วนประกอบต่าง ๆ ของโครงสร้าง

2.2.3 ลวดลายของเครื่องจักรกลไม้ไฟ

ลวดลายในการสานเครื่องจักรกลนั้น เป็นระเบียบอย่างหนึ่งของการสร้างโครงสร้างให้เกิดการต่อเชื่อมซ้ำ ๆ กันไป โดยใช้ลักษณะของการขัดกันเพื่อให้เกิดแรงยึดระหว่างกันจนเกิดเป็นแผ่นเป็นผืนเป็นผนังของเครื่องจักรกลตามต้องการ (วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, 2532) ลวดลายจักรกลจัดเป็นกระบวนการความคิดสร้างสรรค์ของมนุษย์ที่เป็นระบบ ลายจักรกลของไทยมีรูปแบบแตกต่างกันอย่างมาก การเลือกใช้ลายจักรกลใดจะขึ้นอยู่กับความเหมาะสม และการสนองประโยชน์ใช้สอยเป็นสำคัญ การสานลวดลายต่าง ๆ จะมีระเบียบและหลักในการสานสืบทอดกันมาแต่โบราณ ลวดลายเครื่องจักรกลในแต่ละท้องถิ่นมีเอกลักษณ์และชื่อเรียกต่าง ๆ แตกต่างกันไปตามภาษาท้องถิ่นนั้น ๆ (กรมส่งเสริมอุตสาหกรรม, 2525) ลวดลายของเครื่องจักรกลสามารถที่จะพัฒนาและดัดแปลงไปได้หลายรูปแบบ นักวิชาการได้จัดประเภทของลายจักรกลออกเป็นหลายลักษณะพอสรุปได้ดังนี้

วิบูลย์ ลี้สุวรรณ (2532) ได้แยกลักษณะของการสร้างลวดลายออกเป็น 4 แบบ คือ ลายขัด ลายทแยง ลายขด ลายอิสระ

(1) ลายขัด

ถือได้ว่าเป็นลายพื้นฐานของเครื่องจักรกล ซึ่งอาจจะเป็นลวดลายเบื้องต้นของการทำเครื่องจักรกลที่เก่าแก่ที่สุดก็ได้ ลักษณะของลายขัดเป็นการสร้างแรงยึดระหว่างกันด้วยการขัดกันเป็นมุมฉาก ระหว่างแนวตั้งหรือเส้นตั้งและแนวนอนหรือเส้นนอน อาจจะทำให้เกิดช่องว่างระหว่างเส้นตอกเป็นตาสี่เหลี่ยมเล็กใหญ่ อย่างไรก็ตามลายขัดได้วิวัฒนาการจากการสานขัดระหว่างเส้นตอกแนวตั้งและแนวนอนอย่างละเส้นมาเป็นการใช้เส้นตอกแนวละหลาย ๆ เส้นขัดสลับกันทำให้เกิดลายใหม่ ๆ ขึ้น ลายขัดถือเป็นแม่แบบของลายทั้งปวงซึ่งมีอยู่ในงานจักสานของชนชาติต่าง ๆ ทั่วไป และเป็นลายที่วิวัฒนาการขึ้นมาเป็นลาย ต่าง ๆ ตามความต้องการด้านประโยชน์ใช้สอยได้มากมาย

ลายขัดมีประโยชน์ใช้สอยในการสานสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างกว้างขวาง เพราะเป็นลายที่มีวิวัฒนาการและประยุกต์ใช้ประโยชน์ได้มาก และการใช้ลายขัดแต่ละชนิดก็ขึ้นอยู่กับรูปแบบโครงสร้างของเครื่อง จักสานแต่ละชนิด

ลักษณะโครงสร้างของลายขัดนี้เป็นลายที่มีแรงยึดมาก อันเกิดจากการขัดกันของเส้นตั้งและเส้นนอนโดยตรง จึงมีความหนาแน่นและแข็งแรงให้ความคงทนมาก จึงนิยมใช้สานประกอบกับลายอื่น ๆ ในส่วนที่ต้องการความแข็งแรง เช่น ส่วนที่เป็นก้น เป็นปาก คอของภาชนะ เป็นต้น

(2) ลายทแยง

ลักษณะการสานของลายทแยงคล้ายการถัก ส่วนมากจะใช้ตอกปั่นหรือตอกเส้นแบน ๆ บาง ๆ เพราะการสานหลายชนิดนี้ต้องการแผ่นทึบ ที่มีความโค้งเป็นผนังของภาชนะทรงกระบอกเป็นส่วนใหญ่ โครงสร้างของลายทแยงมุมชนิดนี้จะเบียดตัวกันสนิทจนเกือบไม่มีช่องว่างลักษณะการขัดกันของตอกและวัสดุที่สานจะขัดกันในลักษณะทแยง จะไม่มีเส้นตั้งหรือเส้นนอนเหมือนลายขัด เป็นลายสานที่ต้องการ ผิวเรียบบาง สามารถสานต่อเชื่อมกันโค้งตัวไปตามความโค้งของภาชนะที่ต้องการได้ ลายชนิดนี้บางทีสานเป็นแผ่นแล้วนำไปประกอบเข้ากับโครงสร้างอื่นตามรูปทรงที่ต้องการ เพราะลายชนิดนี้จะสามารถขยับตัวให้เซลล์เฉียงตัวไปตามรูปทรงที่ต้องการได้ และนอกจากนี้ลายทแยงเป็นลายที่สามารถเก็บริมได้เรียบร้อยและสวยงาม เราสามารถสอดเส้นตอกกลับเข้าไปในลายเดิมได้ดีกว่าลายขัด เพราะเส้นตอกจะเป็นเส้นทแยง ที่หักพับกลับได้ง่ายโดยเฉพาะอย่างยิ่งภาชนะที่สานด้วยใบลาน ใบตาล เช่น สมุดใบลาน สออบใบเตย สออบกระจูด พัดไม้ไผ่ เป็นต้น เครื่องจักสานที่สานด้วยลายทแยงนี้ส่วนมากจะทรงรูปอยู่ได้ด้วยตัวเองแต่ความแข็งแรงจะไม่คงทนเท่าลายขัด

(3) ลายสานแบบขด

ลายสานแบบขดส่วนมากจะใช้สานภาชนะ ซึ่งเป็นการสร้างรูปทรงขึ้นด้วยการขดตัวของวัสดุซ้อนกันเป็นชั้น ๆ แล้วใช้ตัวกลางเชื่อมถักเข้าด้วยกัน ด้วยการเย็บ หรือถัก หรือมัดระหว่างเส้นวัสดุซึ่งอาจจะเป็นวัสดุที่ได้รับการถักเป็นเส้น เป็นริ้ว หรือเป็นเส้นวัสดุธรรมชาติ ๆ ลักษณะการทำเครื่อง จักสานด้วยการขดนี้จะเริ่มจากการขดออกมาจากวงในลักษณะเป็นก้นหอยเสมอ

ลายสานแบบขดในเครื่องจักสานจะใช้วัสดุจำพวก หวาย ปอ และวัสดุอื่น ๆ ที่ไม่สามารถคงรูปอยู่ได้ด้วยตัวเอง ลายสานแบบขดจะรับน้ำหนักและแรงดันได้ดี เพราะโครงสร้างทุกส่วนจะรับน้ำหนักเฉลี่ยได้ทั่วถึงกัน เครื่องจักสานที่สานด้วยลวดลายขดของไทยนั้นมีไม่มากนัก ส่วนมากจะเป็นเครื่องจักสานหวายและย่านลิเภา เช่น ตะกร้าหิ้ว กระเป๋าถือ

เป็นต้น นอกจากนี้ก็มีพวกไม้ไผ่เนื้ออ่อนที่นำมาจักเป็นตอกบาง ๆ แล้วถักเป็นเส้นแล้วนำมาขดเย็บติดกันเป็นชิ้น ๆ เช่น การทำหมวก กระเป๋า เป็นต้น

(4) ลายอิสระ

ลายอิสระหรือลายไม่มีหลัก จัดว่าเป็นลายที่สานขึ้นอย่างอิสระ ตามความต้องการของผู้สาน ลายประเภทนี้ สามารถสร้างรูปทรง โครงสร้างของสิ่งทีสานขึ้นด้วยกฎเกณฑ์ของตนเองเป็นระเบียบแบบแผนเฉพาะตน ซึ่งจัดว่าเป็นลายที่เกิดจากการสร้างสรรค์อิสระตามความต้องการใช้สอย โดยใช้วัสดุต่าง ๆ กัน เช่น การสานแผงรั้วด้วยไม้ไผ่ กิ่งไผ่ เถาหรือต้นไม้อื่น ๆ หรือการสานเครื่องเล่น เครื่องประดับด้วยใบไม้ เช่น กำไลข้อมือ เข็มขัด ใบลาน ใบตาล หรือใบไม้อื่น ๆ ตามแต่จะหาได้ การสานรูปสัตว์ต่าง ๆ ให้เด็กเล่น ตลอดจนการสานดอกไม้ พวงมาลัย เพื่อใช้เป็นเครื่องสักการบูชาสิ่งที่เคารพเชื่อถือ ในท้องถิ่นต่าง ๆ เป็นต้น

ลายอิสระนี้ไม่อาจจำกัดหลักเกณฑ์ที่แน่นอนได้ เพราะในท้องถิ่นแต่ละแห่งจะทำตามความนิยมเฉพาะถิ่น และความคิดของผู้สานแต่ละคน นับว่าเป็นลายที่เกิดจากความคิดสร้างสรรค์ในการสร้างลวดลายให้เกิดเป็นเครื่องจักสาน ที่ต้องไปจากลวดลายแบบอื่น ๆ และลายชนิดนี้จะพบเห็นทั่วไปใน ภาคต่าง ๆ ของประเทศ

กรมส่งเสริมอุตสาหกรรม (2525) ได้จัดแบ่งกลุ่มลายจักสานออกเป็น 4 ประเภท คือ ลายขัด ลายเลว ลายหัวสุม ลายก้นหอย

(1) ลายขัด

ลายขัดนี้ได้วิวัฒนาการมาจากการสานขัดกันระหว่างเส้นตอกแนวตั้งและแนวนอนอย่างละเส้นมาเป็นการใช้เส้นตอกแนวละหลาย ๆ เส้นขัดสลับกันทำให้เกิดลายใหม่ ๆ ลายประสุ การขึ้นลายเบื้องต้นจะประกอบด้วยเส้นตั้งหรือเส้นยืนและเส้นนอนจำนวน 2 เส้นขัดกันเสมอ ลายที่พัฒนามาจากลายขัด คือ ลายขัดหนึ่ง ลายสอง ลายสาม ลายประสุ ลายผีบ้า

ลายขัดหนึ่งหรือลายขัด เป็นชื่อที่ใช้เรียกกันทั่วไปอย่างแพร่หลายทั่วกันทุกภาคของประเทศไทยยกเว้นบางท้องถิ่น ในภาคเหนือ เรียกลายขัดว่า “ลายตานหรือลายหนึ่ง” ลายขัดนี้นับเป็นลายพื้นฐานที่ง่ายที่สุดของการจักสานทั่วไป

ลายสอง ลายสาม เป็นลายที่วิวัฒนาการจากลายพื้นฐาน ทำให้สามารถสานให้เส้นตอกชิดกันยิ่งขึ้นและลวดลายละเอียด มีการประสานแรงยึดเหนี่ยวระหว่างเส้นตอกให้มีความแน่นมากขึ้นเพื่อประโยชน์ใช้สอย

ลายประสุ เป็นชื่อเรียกลายดั้งเดิมที่มีมาแต่โบราณแล้ว แต่บางท้องถิ่นในภาคเหนือเรียกลายนี้นว่า “ลายอ้า” เนื่องจากเป็นลายที่สานยากก่อให้เกิดความสับสนระหว่างการสานได้และในภาคใต้เรียกว่า “ลายป่องหย่องหรือลายบ้องหย่อง” แต่ช่างจักสานบางคนเรียกลายนี้น

ว่า “ลายคุบ” ลายนี้นิยมใช้เครื่องจักสานที่เป็นภาชนะใช้สอยที่ต้องการความแน่นและแข็งแรง เช่น กระบุง เสื่อลำแพน กระดัง เป็นต้น นอกจากนี้การสานด้วยลายประสุยยังสนองประโยชน์ใช้สอยในตัวกระดังได้อีก คือ ช่วยแยกเมล็ดข้าวออกจากวัสดุที่ไม่ต้องการเวลาผัดข้าว

ลายผีบ้า เป็นลายขัดที่มีการวิวัฒนาการทางด้านประโยชน์ใช้สอยมากที่สุดของไทย หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ลายกระดังผัดข้าว” เนื่องจากเป็นลายที่ใช้สานเฉพาะตัวกระดังสำหรับผัดข้าวของชนบทนั่นเอง เป็นลายที่มีสานอยู่เกือบทุกภาคและมักเรียกชื่อตรงกันว่า “ลายบ้า” หรือ “ลายผีบ้า”

(2) ลายฉลุ

ลายฉลุจัดเป็นลายจักสานประเภทหนึ่ง เป็นที่นิยมใช้สานอย่างแพร่หลายในเครื่องจักสานพื้นบ้านของไทยเป็นเวลานานแล้ว มักใช้สานทำภาชนะใส่ของต่าง ๆ เช่น ฉลวกหูกใช้สานชลอม หรือฉลวกหูกใช้สานลูกตะกร้อ เป็นต้น การขึ้นลายเบื้องต้น จะประกอบด้วยเส้นตอกที่ใช้สานจำนวน 3 เส้น วางขัดกันในแนวทแยงเสมอ แล้วสานลายโดยขัดตอกที่มุมของสามเหลี่ยมที่เกิดขึ้นกระจายไปรอบ ๆ ลายฉลวนั้น จะมีไม้เส้นตั้งฉากซึ่งกันและกันเหมือนอย่างลายขัด ลายฉลุ มีลักษณะการแบ่งลายที่พัฒนาขึ้นออกเป็น 3 ประเภทใหญ่ ๆ คือ ลายฉลวกหูก ลายฉลวกหูก ลายฉลวกเรียดเต่า

ลายฉลวกหูก เป็นประเภทยลายฉลวนิดหนึ่ง ที่เริ่มต้นวิธีสานจากการใช้เส้นตอกวางทแยงมุม 3 ทิศทาง แล้วกระจายลายออก ลายฉลวกหูกมีคุณสมบัติพิเศษ คือเป็นลายที่สานให้เกิดทรงกลมได้ ซึ่งลายฉลวนิดอื่นทำไม่ได้ เช่น ลูกตะกร้อ โครงหมวก เป็นต้น

ลายฉลวก เป็นลายที่นิยมใช้ทั่วไปในเครื่องจักสานพื้นบ้านทั่วทุกภาคของประเทศไทย ชื่อลายฉลวกนี้บางท้องถิ่นเรียกตามภาษาท้องถิ่น เช่น ภาคเหนือเรียก “ตาหลว” ส่วนพวกราชาเขมรเรียก “ตาหลว” ลายชนิดนี้ชาวบ้านนิยมใช้สานชะลอมกันมาก จนมีชื่อลายฉลวกตามผลิตภัณฑ์นั้นว่า “ลายตาชะลอม”

ลายเกล็ดเต่า นั้นบางแห่งเรียกชื่อแตกต่างกันไป เช่น เรียกว่า ลายเกล็ดปลา ลายฉลวกฮ่อ หรือ ลายฉลวกทึบ เนื่องจากเพราะมีลักษณะเป็นเหลี่ยมคล้ายลายฉลวกหูกและลายฉลวกหูกที่มีลักษณะโปร่ง ๆ แต่ต่างกันที่ลายเกล็ดเต่าเป็นการสานให้ลายทึบต่อเนื่องกัน

(3) ลายหัวส้ม

ลายหัวส้มเป็นแม่ลายของการเริ่มต้นการทำเครื่องจักสาน ซึ่งมีลักษณะการใช้สอยเฉพาะอย่างตามรูปทรงของเครื่องจักสานบังคับ เช่น เครื่องจักสานทรงกระโถนที่ต้องการช่องว่างตรงกลางอันเกิดจากการเริ่มต้นของลาย ได้แก่ สุ่มไก่ โครงขอบ โครงกู เป็นต้น ส่วนวิวัฒนาการของลายหัวส้มที่พัฒนาออกไปนั้นมีไม่มากนัก การขึ้นลายเบื้องต้น ประกอบด้วยเส้น

ดอกจำนวนหลาย ๆ เส้น แล้วแต่ขนาดที่ต้องการการวางเส้นดอกจะวางขัดกันเป็นส่วนโค้ง แล้วสานบรรจบกันเป็นรูปวงกลม โดยเว้นช่องว่างตรงกลาง การสานหลายประเภทนี้จะสานวนออกจากศูนย์กลาง แล้วกระจายออกไปเป็นรัศมี ลายหัวส้มสามารถพัฒนาเป็นลายหัวส้มซ้อน ลายงอบ

ลายหัวส้มซ้อน เป็นลายสานที่เกิดจากลักษณะการนำลายหัวส้มสาน จำนวน 2 แผ่น ที่มีจำนวนเส้นสานและขนาดที่เท่ากัน เพื่อสร้างความแข็งแรงและทำให้แผ่นมีขนาดหนาขึ้น ลายงอบเป็นลายที่มีพื้นฐานการสานเช่นเดียวกับลายหัวส้ม แต่พัฒนาขึ้นโดยเพิ่มเส้นดอกที่เป็นเส้นใย สานขัดโดยรอบเพื่อกำหนดรูปทรงและโครงสร้าง และยังช่วยเสริมความแข็งแรงของโครงสร้างผลิตภัณฑ์ การสานชนิดนี้ต้องมีหุ่นบังคับเสมอ

(4) ลายก้นหอย

ลายก้นหอยเป็นแม่ลายของการเริ่มต้นเช่นเดียวกับลายหัวส้ม การขึ้นลายเบื้องต้นประกอบด้วยเส้นดอกจำนวนหลายเส้นวงพาดทับกันตรงกลาง แล้วกระจายเป็นรัศมีออกเป็นวงกลมและมีเส้นดอกหรือวัสดุอื่นที่มีความเหนียวพอ สานขัดกันระหว่างเส้นดอสดังกล่าว ซึ่งเป็นเหมือนเส้นใย โดยเริ่มจากจุดศูนย์กลางแล้วสานขัดวนไปรอบ ๆ ต่อเนื่องกัน

นิกร นุชเจริญผล (2525) ได้แบ่งลายสานออกเป็น 3 ประเภทดังนี้ ลายแม่บท ลายพัฒนา ลายประดิษฐ์

(1) ลายแม่บท

เป็นลายที่มีลักษณะประจำตัวเด่นชัด มีเกณฑ์การสานที่แน่นอน เช่น ลายขัด ยกหนึ่งข่มหนึ่ง หรือลายสอง ยกสองข่มสอง เป็นต้น ลายแม่ต่าง ๆ เหล่านี้เป็นต้นกำเนิดที่ทำให้มนุษย์รู้จักนำวัสดุในท้องถิ่น เช่น ไม้ไผ่ ใบลาน กระจูด คอ้า ฯลฯ มาสานเป็นสิ่งของเครื่องใช้ ในชีวิตประจำวันมาหลายยุคหลายสมัยและได้ตกทอดมาจนถึงปัจจุบัน ตัวอย่างลายแม่บทได้แก่ลายขัด ลายขัดชิด ลายตาชะลอม ลายสอง ลายสาม

(2) ลายพัฒนา

เป็นลายที่พัฒนามาจากลายแม่บท กฎเกณฑ์การสานยังแน่นอนอยู่ แต่มีรายละเอียดเพิ่มขึ้น ลักษณะเด่นของลายแม่ยังปรากฏชัด ส่วนลายจะเปลี่ยนแปลงเป็นรูปร่างง่ายขึ้น ลายพัฒนาเป็นลายที่แสดงให้เห็นถึงความเฉลียวฉลาดของช่างสานไทยแต่โบราณที่รู้จักดัดแปลงพัฒนาลายสานต่าง ๆ เหล่านี้ให้มีรูปแบบที่จะนำไปใช้ประโยชน์ได้อย่างเหมาะสมสวยงาม เช่น ลายขัดตาโปร่ง ลายเฉลวเกล็ดเต่า ลายลบนํ้า ลายดีหล่ม ลายดีตะแคง ลายคุบ เป็นต้น

(3) ลายประดิษฐ์

เป็นลายสานที่ช่างสานประดิษฐ์ขึ้น ให้เป็นลวดลายต่าง ๆ ตามความรู้สึกนึกคิดของตนเอง โดยอาศัยลายแม่บทและลายพัฒนาเป็นหลักในการสาน กฎเกณฑ์ของลายแม่บท

และลายพัฒนายังคงอยู่บ้าง แต่ไม่แน่นอนคงที่เสมอไป การใช้ดอกสี่ชนิดต่าง ๆ สานและประดิษฐ์ให้เป็นดอกดวงและลวดลายไม่ว่าจะยังคงลักษณะของลายแม่กับลายพัฒนาไว้ก็ตาม ก็เรียกว่าลายประดิษฐ์ด้วย ตัวอย่างลายประดิษฐ์ได้แก่ ลายขั้วตาป่องแบบประดิษฐ์ ลายเฉลวฮ่อ ลายขั้วตาแมว ขั้วดอกจัน ลายพัด ลายดอกพิกุล เป็นต้น

ลวดลายของเครื่องจักสานสามารถแบ่งได้หลายลักษณะ มีชื่อเรียกลายแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น ลายต่าง ๆ สามารถพัฒนาเป็นลายใหม่ได้มากมาย จนยากแก่การจำแนกจากการศึกษาเรื่องลวดลายพบว่า เราอาจแบ่งลายจักสานออกเป็น 3 ประเภทใหญ่ ๆ คือ ลายแม่บท ลายพัฒนา ลายประดิษฐ์ “ลายแม่บท” เป็นลายดั้งเดิม เป็นลายที่มีการทำสืบต่อกันมาตั้งแต่อดีต เป็นลายพื้นฐานที่มักจะรู้จักกันโดยทั่วไป ถือเป็นแบบอย่าง อาจเรียกว่า “แม่ลาย” หรือ “ลายพื้นฐาน” ก็ได้ เช่น ลายขั้ว ลายเฉลว เป็นต้น “ลายพัฒนา” เป็นลายที่มีการพัฒนาออกไปจากลายแม่บท แต่ยังคงเหลือเค้าลายแม่ให้เห็น ลายเหล่านี้ได้แก่ ลายลบน้ำ ลายดีหล่ม ลายคุบ เป็นต้น “ลายประดิษฐ์” เป็นลายที่ช่างสานประดิษฐ์ขึ้นมาใหม่ตามความรู้สึกนึกคิดของตนเอง โดยอาศัยลายแม่บทและลายพัฒนาเป็นหลักในการสาน แต่มีการใช้วัสดุและเทคโนโลยีสมัยเข้าไปเสริมเติมแต่ง เช่น มีการย้อมสี การใช้วัสดุอื่นสานร่วมกับตอก ไม้ไผ่ การสร้างลวดลายตามลายผ้าหรือลายไทยต่าง ๆ ลายเหล่านี้ไม่เคยมีปรากฏกับเครื่องจักสานไม้ไผ่มาก่อนอาจเรียก ลายประดิษฐ์ ว่าเป็น “ลายอิสระ” ก็ได้

ในงานวิจัยครั้งนี้จะรวมลายแม่บทและลายพัฒนาอยู่ในกลุ่มเดียวกัน เนื่องจากลายทั้งสองประเภท มีอยู่คู่กับเครื่องจักสานมาช้านาน ส่วนลายประดิษฐ์ถือเป็นลายสมัยใหม่ที่ช่างจักสานได้คิดดัดแปลงขึ้น โดยอาศัยเทคโนโลยี และลอกเลียนหรือประยุกต์จากลวดลายของสิ่งของเครื่องใช้อย่างอื่น ดังนั้นเครื่องจักสานที่เดิมเป็นลายแม่บท หรือ ลายพัฒนา เมื่อมีการเปลี่ยนมาเป็นลายประดิษฐ์อาจจะโดยการย้อมสีเส้นตอก การสานร่วมกับวัสดุอื่น ถือว่ามีการเปลี่ยนแปลงลวดลาย